

Digitales Brandenburg

hosted by Universitätsbibliothek Potsdam

Divre yeme 'am 'olam

toldot 'am Yiśra'el mi-yeme qedem 'ad ha-yom ha-zeh

Mi-yeme qedem 'ad sof shilṭon Paras be-Yehudah

Dubnov, Shim'on

Tel-Aviv, 1933

תופסות

urn:nbn:de:kobv:517-vlib-5942

תוספות.

א. שיטות שונות בחקר דברי ימי ישראל הקדומים.

משעה שהעיוה המחשבה המדעית התפשית לבוא אל הקודש פנימה ולעשות נושא לחקירה גם את דברי-הימים הקדומים של עם ישראל, שהיו לפנים מופלאים ומכוסים, נתעוררה בבית מדרשם של החוקרים שאלה קשה: עד כמה יש בספר דתי וספרותי זה המכונה, כתבי הקודש, משום עדות היסטורית ומקור לדיעות על דבר החיים הקדומים של עם ישראל? ספרי ההיסטוריה שבמקרא, המספרים קורות עם ישראל מימי האבות עד גלות בבל, אינם ספרי-זכרונות או קובצי תעודות, אלא ספרות היסטוריוגרפית שלימה, שבה המאורעות משולבים על ידי פירוש מושכל וכל הרצאה מתכוונת ללמד ולהוכיח ולהסיק מסקנות דתיות ומוסריות מסוימות, אין זו בעצם היסטוריה, אלא פילוסופיה של ההיסטוריה; תורה היא וללמוד צריך. האגדות אינן נפרדות כאן מן המאורעות, והמאורעות אף הם כרוכים בתורות ובחוקים, והכל מכונס במסגרת המסורת הקדושה. ברור היה לחוקרים, כי שיטה מפותחת כזו מן הנמנע שתוצר בבת אחת, אלא ודאי צמחה קימעה קימעה על יסוד מקורות קדומים הקרובים למאורעות המסופרים. במקרא עצמו נזכרים כמה ספרים קדומים, למשל, ספר מלחמות יהוה, דברי הימים למלכי ישראל, דברי הימים למלכי יהודה ושאר ספרים שלא הגיעו אלינו. התחילו מתעמקים בנוף המקרא ונילו מבעד למכסה העריכה הכללית כמה שכבות קדומות מתקופות שונות, פרי עבודתם של מחברים ועורכים מכמה דורות. כך נוצרה השיטה המדעית של המקורות השונים במקרא (ע"י למעלה בנוף הספר, §§ 50-51 ולמטה תוספת ו').

שיטה זו מונחת ביסודה של, בקורת המקרא, שעסקו בה במאה הי"ט ביחיד תיאולוגים נרמניים. סיעה של חכמים, למן די־ו־טָה ועד וולהויון, עסקה בנתוח מדויק של פרשיות המקרא, ונולת הכותרת של עבודה זו היתה שיטתו המסוימת של וולהויון, המוצעת ביהוד בספריו: *Prolegomena zur Geschichte Israels* (1878); *Israelitische und jüdische Geschichte* (1894); *Komposition des Hexateuchs und der historischen Bücher des A. T.* (1889). הנחה המתנגדת למסורת הדתית מן הקצה אל הקצה: לא בתחלת דברי ימי ישראל העתיקים נוצרה התורה אלא בסופם, והוא הדין ברוב ספרי דברי-הימים שבכתבי הקודש. ספרות זו היא פרי פעולתם של הנביאים במאה השמינית והשביעית לפני סה"נ, אבל רק מקצתה נוצרה באותם הדורות ורובה נתחבר בימי גלות בבל ואחר-כך נתמלאה ונעברה. העריכה האחרונה של התורה נעשתה בימי שיבת

ציון, על-ידי עזרא וסיעתו, במאה החמישית. כל הספרות המקראית טבועה במטבע תקופה מאוחרת, ורק על-ידי נתוח דק מן הדק השתדלו התוקרים להבחין בקרבה יסודות קדומים.

במסקנות הללו של בקורת-המקרא יש הרבה מן האמת, אבל גם כמה טעויות עיקריות, המכהות את האספקלריא ההיסטורית. כשם שהמסורת העמידה לפנינו את כל תולדות היהדות על מעשי האבות ומשה, שהם קבעו מראש את כל התפתחות העם לעתיד, כך כפרה הבקורת המדעית במסורות הקדומות החשובות ביותר וראתה בהן סתם גיבוב בדויות מאוחרות מתוך כונה מסוימת, מבלי שנסתה לנלות בהן עקבות מאורעות עתיקים. אמנם, יש שהמסורות נוצרות לאחר זמן ולקדמונים מיחסים מעשים ודעות ברות הדורות המאוחרים, אבל אין לשכוח, שבכמה וכמה מסורות טמונים מתחת לצעיף אנדי רמזים ליסודות של מאורעות ממשיים, שלקו בצורתם בתמורות העתים. הטעות העיקרית של בקורת-המקרא היא הקיצוניות, שבה מצטיינת כל הנחה הניזונית שוללת, וכן גם הפרזה בשטת הנתוח לעומת שיטת הצירוף. אין להאציל את האמת לאמתה על-דבר העבר על-ידי נתוח פנימי של מקור אחד בלבד ולבנות על סמך זה השערות שונות. מדת האמת שבעדות היסטורית אין לבחון על-ידי נבית עדות זו בלבד או סוג אחד של עדויות, אלא עלינו להשוות אותן לדברי מקורות מסוג אחר, ובעשרות השנים האחרונות נתברר, כי קצת מקורות כאלה מן הימים ההם כבר יש לנו וקצתם עלולים להמצא בעתיד, ואם-כן יתכן להשתמש גם בחקירת המקרא בשיטת-ההשוואה והסינתזה.

אמת מארץ תצמח. זה כבר היו שבריי-החרס בביבליותיקה של אשורבניפלי שבחורבות נינוה חוזרים על ספורי מעשי בראשית וכמה ספורים שבסי מלכים, ובעשרות השנים האחרונות נילו החפירות במצרים, בארס-נהרים ובארץ-ישראל סיועים למאורעות של התקופות הקדומות במסורת ישראל, שבקורת המקרא חשבתם לאנדה. נילו הטבלאות בתל-אל-אמינה שבמצרים (1887) האיר את מצב ארץ-ישראל הכסופה למצרים במאה המיו לפני סהינ, והחבירי או בארץ - ודאי מנוע העברים, שמהם נפלנו בני ישראל. מציאה זו הכניסה אותנו לעצם מעשה כבוש הארץ בידי שבטי ישראל, טבלאות כאלה שנמצאו בארץ ישראל מספרות בכתב היתדות שלהן על-דבר אוצרות נגזדים של תרבות בבליית, שנשתמרו בכנען לפני בוא ישראל מימי השלטון הממושך של הבבליים ושהשפיעו לאחר זמן השפעה עצומה על הדעות והאמונות בישראל. נלוי חוקי חמורבי על גבי עמוד בשושן (1902) הביא לנו בשורה מן המאה העשרים לפני סהינ, בשעה שחמורבי מלך בבל היה השליט בכנען. ואולי הוא הראשון שנתן מקלט לבית-אברהם הנודד. חוקים אלו מתמיהים בדמיונם הרב לנרעין הקדוש שבתורת משה - סימן לקרובה העתיקה שבין כל התרבויות בקדמת אסיה באלף השני לפני סהינ. הפסירין הארמיים, שנמצאו ב"ב בשנת 1906 ונתפרסמו עד שנת 1911, נילו מציאותו של ישוב יהודי נדול במצרים במאה הששית והחמישית לפני סהינ, זמן רב לפני המרכו היהודי הגדול באלכסנדריה ההלניסטית. כמה נילוים אחרים של חוקרי

אשור ומצרים, ההולכים ופותרים את הכתובות הקדומות הקשות, מכניסים אותנו אל תוך הסביבה ההיסטורית, שבה היה חי ישראל בימי קדם, וידיעת הסביבה היא תנאי מוקדם לידיעת ארחו ורבעו של הקיבוץ הנחקר. אם נצרף ידיעה זו אל המסקנות של בקורת-המקרא המנתחת, נוכל לבוא לידי תורה שלימה, אמנם לא משוכללת ועמומה בכמה פרטים, רק נתוח המסורות בסיוע התעודות הנוכרות של המורח הקדום יוכל לפתור קימעא קימעא את השאלות הקשות בחקר הדורות הקדמונים.

שיטה סינתטית זו, שהחזיקו בה בשנים האחרונות טובי חוקרי המקרא, היתה לנו לנר בכרך זה של ספרנו, העוסק בתקופה הקדומה. אנו הולכים לשיטה זו עד תומה ומסלקים ממנה את היסודות התיאולוגיים שדבקו בה מתוך שהיתה חקירת המקרא עד כאן בעיקרה ענין לתיאולוגים נוצריים. השקפתנו בבחינה זו כבר נתבררה במבוא הכללי לספר זה. המחקרים הסמוכים וכן גם הרבה מן הנאמר בנוף הספר יבררו, כיצד השתמשנו בכללים הניל לפני שאלות בידדות בתקופה הנידונה.

ב. ראשית דברי ימי ישראל (לסעיף 2).

בפרק י"ד שבסי' בראשית, המשולב בספור מעשי אברהם, נשמע הד מאורעות-עולם, שאירעו בקדמת אסיא קרוב למאה העשרים לפני סה"נ. כדלעומר מלך עילם עושה מלחמה בכנען בסיוע בני-בריתו אמרפל מלך שנער, אריוך מלך אלסר ותדעל מלך גויים (מקום סתמי). תכלית המלחמה היא להכריע את המלכים הקטנים בנגב ארץ כנען, סמוך לים המלח, כי שתיים עשרה שנה עבדו את כדלעומר ושלוש עשרה שנה מרדו. לאחר שהכו בעלי הברית את המורדים, בתוכם מלכי סדום ועמורה, לקחו הרבה שלל ושבוים ובתוכם גם את לוט, בן אחי אברהם, שישב בסדום. אברהם מכונה בספור זה. אברם העברי והוא שוכן באלוני ממראי. אברהם ושכניו, ממרא האמורי ואחיו, רדפו עם גדוד בן שלש מאות איש אחרי אויביהם ובידם עלה להשיב את השבוים ואת השלל, נכורה

עליהם אנו מונים קודם כל את רודולף קימל, שבספרו Geschichte des Volkes Israel מונ את המסקנות של בקורת-המקרא הסתונה עם המסקנות של התגליות החדשות (ועי' גם ספרו Die alttestamentliche Wissenschaft in ihren wichtigen Ergebnissen). לשם השוואה של דברי הימים המדיניים סועיל סאר ספרו של להמן-ווימס: Israel, seine Entwicklung im Rahmen der Weltgeschichte (שנת 1911). חשובים סאר הם ספרי החוקר הגדול אדוארד סאיר (Die Israeliten und ihre Nachbarstämme; Die Entstehung d. Judentums בשו"ת ההשוואה שלו, ספרי בית המדרש, הבבלי. חשוב ספרו של הסתון שבהם א. ירמיהו (Das alte Testament im Lichte des alten Orients). הנומחאות של הכתובות הקדומות שיש בהן דמיון לסקרא נאספו על-ידי גרמטן (Altorientalische Texte und Bilder zum A. T.). וכן גם על-ידי וינקלר (Keilinschriftliches Textbuch zum A. T.). ספרות מפורמת מובאה במיכליוגרפיה לסעיפים בודדים בכוף הכרך.

זו פירמה את אברהם, ובשובו יצאו לקראתו בברכה גם מלך סדום וגם מלכי צדק מלך שלם (הוא ירושלים), המכונה כהן לאל עליון.
 היסוד ההיסטורי שבספור זה נראה בהוש (על דבר הספרות שבענין זה עי' ביבליוגרפיה לסעיף 2). מן האלף השלישי לפני סה"נ ואילך היתה בכל מושלת בכפה ומצודתה היתה פרושה גם על כנען, ומלכי עילם עמדו בראש ברית המלכים הבבלית. שמותיהם במקרא מתאימים לשמות האנשים שהיו הנלצים בארצות הללו: בשמות מלכי עילם מצויה ההוספה כדרי, הלעומרי היא שם אלהות בבלית. באלסר (פרסה) מצינו באמת מלך ששמו השומרי היה ארוך, והשם אמרפל דומה לשם המלך הבבלי הגדול, המחוקק חמורבי או חמורסי. בימי חמורבי ערכו מלכי בבל כמה מלחמות בכנען. המלחמה המתוארת בס' בראשית, ערוכה היתה לא רק כלפי נכר סדום אלא גם כלפי הנלילות הסמוכים, שבהם ישבו אמוריים ושאר עממים. בספור המקרא עצמו נאמר, כי מלכי עילם ובבל הניעו עד קדש ושדה עמלק והכו את האמוריים בהצצון תמר (מקום בלתי ידוע). כל תוכן הספור מתאים אל המצב המדיני בארץ ישראל במאה העשרים לערך לפני סה"נ.

מהיכן בא איפוא ספור זה, שהוא היסטורי ביסודו, לתוך ספורי האגדה המקראית של אברהם? אילו היו ספורי האבות ברותא בעלמא, כדעת יש אימרים, לא היה באמת מקום כלל לספור כזה; אבל הדבר יובן לנו אם נסכים לדעה, שעל סיה נשתמרו בספורי ס' בראשית כמה יסודות היסטוריים ממשיים, שצורתם נשתנתה מתחלה על ידי המסורת העממית ואחר כך על ידי העבוד הספרותי. בנוגע לספור הנידון ודאי מעשה שהיה כך היה: בזכרון העם נשתמרה מסורת היסטורית, כי קדמוניו מנוע. אברהם העברי, שיצאו מבבל, נושבו בכנען הכפופה לבבל ובימים ההם נלחמו מלכי עילם ובבל עם מלכי כנען המורדים... נשתמר גם זכרון עמוס על דבר ברית שכרתו הקדמונים הללו, ואברהם בראשם, עם האמוריים בכנען ועל השחתתם בהגנת הארץ. מה ששם אבי אבות העברים כרוך במלחמת אמרפל הוא חמורבי, שחי בשנת אלפים לערך לפני סה"נ, נוחן לנו גם משען כרונוולוני, וכאים אנו להסיק, כי במסורות הקבועות נשתמר עם עצם העובדא של כניסת העברים לכנען גם מושג על דבר התקופה שבה אירע מאורע זה.

אותם החוקרים החדשים, הרואים בפרק יד שבס' בראשית ערך היסטורי, אינם מסיקים כולם את המסקנות הראויות. אפילו המתון שבהם — רודולף קיטל, המודה באישיות היסטורית של אברהם, מנקש כאן סמך לדעתו זו, הנועזה ביותר לנבי בקורת המקרא שבדורנו, אבל לא למסקנא כרונוולונית. במחקרו המפורט שבחלק ראשון של ספרו, דברי ימי ישראל (מהדורה ד', עמ' 461—448) הוא מתנגד לשייכות כל שהוא של אברהם למאורעות המאה העשרים, היא תקופת חמורבי, כי לשיטתו חלה, בראשית ישראל, הם ימי האבות, רק במאה הטיה. רוצה הוא לקרב את אברהם בזמן אל יעקב ויוסף כדי להסמיך את שלשת הדורות של האבות המקובלים אל ירידת ישראל מכנען למצרים (עמ' 456, 459).

ואילך, ולפיכך נוטה הוא לאתר הופעת אכי העברים כננען עד לתקופת אמרנה, בשעה שהחבירי הבאים לכנען גורמים לקובלנות מצד המלכים הקטנים אל מושליהם, מלכי מצרים. לדעתנו, השערה זו מוטעית היא ביסודה. תכליתנו היא לא לסגל את דברי הימים אל האמונה בשלשה דורות של אבות, ועל אחת כמה וכמה לא אל האמונה באישיות האבות: הרי גלוי וידוע לפנינו, כי יש שבמסורות העממיות האישיות הקבוצית נעשית יחידה ותקופות רחוקות נעשות קרובות. אין אנו רשאים לישב בדוחק את הממשיות ההיסטורית האישית של האבות, שבודאי אינם אלא פרוטופיטוסים קבוציים; אולם זכאים אנו להאמין באותן התנועות ההיסטוריות הכלליות, שהמסורת הנשימה אותן באישים, ובהוג התנועות הכלליות ההן עלינו להאמין ביחוד לאותה סמיכות-הזמנים המסורתית, שיש לה סיוע בעובדות. אין להעלות על הדעת, שהיו מאות בשנים מסמיכים הופעת העברי הראשון (יהיה מי שיהיה) כננען אל שלטון הכנעניים בארץ, אם נאמר שנאמת הופיע העברי לאחר זמן מרובה, בימי שלטון המצרים. בזכרון העם כרוך שם אברהם ביחוד בבבל (מולדתו אור כשדים, בית אביו נשאר בהרן, ובכנען נספד למלכי בבל) ורק במדה מועטת במצרים (ירידתו לשם עם שרי בימי הרעב) – ומכאן יש להוציא מסקנא מסוימת.

מסקנא זו, בצורתה הכוללת, נותנת לנו משען חשוב בהיסטוריוגרפיה: היא הקובעת בבחינה הכרונולוגית את תחלת דברי ימי ישראל, את זמנם הראשון בקירוב, יכולים אנו לקבוע את נדידת העברים מבבל לכנען במאה העשרים לערך, בתקופת המורבי, מובן ממילא, שעיי כך ישתנה לנמרי סדר הדורות הקבוע ועומד במסורת המקראית, כי מה שמתואר שם בתורת מאורע בודד הוא על צד האמת פרוצס ממושך. בין המאה העשרים והמיו נמשכת והילכת תנועת העברים לכנען. במאה המיו והמיו נעשו העברים, בשם חבירי, לכה ניכר, התחילו מתהוות ממלכות, עבריות בכנולי הארץ: מאב, עמון ואדום. באותה שעה עם ישראל, שנבדל מתוך העברים, מתנסה בנלות מצרים, ומשם הוא יוצא במאה הייג ושב לכנען, זמן יציאת מצרים זו, שמתחלקת בו הדעות, הוא נושא המחקר הסמוך.

ג. זמן יציאת מצרים (למעוף 3).

גילוי הטבלאות בתל-אל-אמרנה בשנת 1887 הוליק את המחלוקת המדעית הישנה עיד זמן יציאת מצרים בדרך חדשה. נדמה קרוב לודאי, כי יציאת מצרים וכבוש כנען הסמוך לאחריה כרוכים בעלית החבירי על ארץ-ישראל הכפופה למצרים, זאת אומרת, שיציאת מצרים היתה במאה המיו או הייד לפני סהיג, השערה זו מצאה סמוכין במסורת המקראית, שעל פיה עברו מיציאת מצרים עד מקדש שלמה בירושלים ארבע מאות ושמונים שנה (מלכים א', ו' א'), וכן גם באבן ישראל של מרנפתה (נולתה בשנת 1896 עיי פלינדרס פטרי), שיש לראות הימנה, כי במאה הייג כבר נושב ישראל בכנען, לדעה זו

נמו כמה חוקרים ובתוכם גם הומל, וכן גם חבר מתרגמי המקרא לגרמנית מיסודו של קויצש (במהדורה האחרונה של תרגום זה משנת 1922 נרשמה שנת 1820 כשנת יציאת מצרים והערה בצדה, שאולי יש להקדים את הזמן על-פי תעודות תל-אמרנה). אחרי דעה זו נמשכתי גם אני במהדורות הראשונות של ספרי זה (ברוסית). דעה מיוחדת במינה הביע זה לא כבר הכרונולוגן היהודי המפורסם, הפרופיסור מהלר מבודפשט, על-פי חשבונות של חכונה, שהוא מסגלם אל המסורת המקראית: הוא קובע זמן יציאת מצרים בשנת 1335, אבל לדעתו היה סרעה של נאולה רעמסס השני, שמלך לפי חשבוננו בשנות 1280-1347, שלא כמקובל בין חוקרי מצרים בזמננו 1800-1235.

אולם כלפי הקדמת זמן יציאת מצרים יש במקרא עצמו גם מעשה לסתור: בנין הערים פיתום ורעמסס, המסמך שעבוד מצרים למלכות רעמסס השני - עובדא המתאשרת גם במקורות המצריים. נפסיירין מימי רעמסס השני נמצאו שתי רשימות מאת המשגיחים על עבודות הבנין של המלך, כי קיימו את מצוות השלטון והעניקו כמכולת את יוצאי הצבא ואנשי אפורו הנושאים אבנים למבצר הנדול של מקדש (העיר) רעמסס-מריאמון. אפילו אם נטיל בספק את הפירוש אפורו-עברים, הרי עובדא היסטורית הוא בנין עיר רעמסס בידי שבויים וזרים מאסיא, שעליהם נמנו גם העברים בני ישראל, וממש כמסופר בס' שמות: עבודת סרך בהשגחה ניושים, לפיכך קרובה לאמת הדעה הישנה, שעד היום רוב החוקרים נוטים אליה: כי השעבוד היה בימי רעמסס, ונמצא שיציאת מצרים היתה רק בימי מרנפתח, שמלך אחרי רעמסס, ומכיון שהוקרי מצרים בימינו קובעים זמנם של שני המלכים הללו במאה הי"ג (לערך 1300-1215) עלינו לקבוע את זמן יציאת מצרים לערך בשנות 1215-1230, והזכרת ישראל באבן מרנפתח ברשימת יושבי כנען יש לבאר כביאורנו בנוף הספר (סוף § 5). מפני כל הטעמים הללו מצאתי לנכון לקבל במהדורה זו דעת הרוב בנוגע לזמן יציאת מצרים.

זמנה של יציאת מצרים ניתן איפוא להקבע על-פי הדעה המאוחרת (מאה י"ג) מבלי לפגום בזה את זמנה של תחילת דברי הימים לישראל בכלל, בנבולות האלף השני לפני סה"ג אפשר לקבוע שלש תקופות היסטוריות בזה האופן: (1) תקופת כנען הבבלית (לערך 2000-1500), המצטיינת בנדודת העברים הראשונים (נכנה אותם בני אברהם) מארם נהרים לכנען והתפשטותם על פני אדמת ארץ ישראל כנודדים או כתושבים למחצה; (2) תקופת כנען המצרית (לערך 1500-1215), שבה שלטון מצרים בסוריא ובארץ ישראל מושך את הנודדים הישראלים שם ביחד עם שאר בני אסיא לנדודת הנילוס, עד שנרם השעבוד ובני ישראל יצאו שוב לארץ כנען, שנשתחררה מסוף המאה הי"ג ואילך לאט לאט מעול מצרים; (3) התקופה הראשונה של כנען הישראלית (לערך 1215-1030), הם ימי הכבוש והשופטים, שבהם ניתנה לישראל האפשרות להתחזק בכנען, מפני ששתי הממלכות התקיפות המתנגדות זו לזו, בבל ומצרים, מוכרחות היו להסיח את דעתן מארץ ישראל, עלית המצרים על ארץ ישראל בימי מרנפתח

הנוכרת במצבת הזכרון לנצחונותיו של פרעה זה, היא המלחמה האחרונה הגדולה של צבא מצרים בכנען, תבוסת ישראל הנוכרת בשיר הנצחין של מרנפתח יכול להתחם אם אל הישוב הישראלי הקדמון שבכנען או אל יוצאי מצרים הראשינים.

ד. השכבות הראשונות של התרבות הרוחנית בישראל

(למעשים 10-11).

לאחר נילוי הליפת המכתבים של מלכי כנען במאה המיו בין במצרים לתל-אמרנה) בין בכנען עצמה (תענך) שוב אין טעם לפקפק במציאות כתבים קדומים בישראל בימי השופטים. כתבים כאלו היו אולי משפטי סיני, חרותים על טבלאות חומר: שני לוחות הברית וספר הברית הדומה לחיקי חמורבי. אין ספק כי המיתולוגיה המשותפת של עמי הקדם, שישראל קלט בעל כרחו בדרכי נודדו בין בבל, כנען ומצרים, כבר התחילה בימים ההם מצטרפת בעם ישראל לשיטה מסוימת משלו. לפיכך ראינו זכות לעצמנו לסוּר משימת מבקרי המקרא, האוסרת לדבר על תרבות ישראלית עתיקה לפני תקופת המלכים. אם נסתלק גם מן האמונה התמימה במסורת וגם מן הבקורת השליטת העקשנית, אלא נשים לב אל ההשתלשלות ההיסטורית הטבעית, נוכל לקבוע על סמך הידיעות שבידינו ציור קרוב לאמת מהתפתחותו של ישראל בתקופה שקדמה למלכים. על סמך זה קבענו בגוף הספר (§§ 10, 11) שיטת שתי השכבות הראשונות בתרבות הישראלית – הבבלית והכנענית. סבורני, כי מבלי לסוּר מדרך המדע רשאי ההיסטוריון להשוות אף כאן קצת יסודות מיתולוגיים ומשפטיים של הבבלים ובני ישראל, ובלבד שיחשוף את השלד הקדום של המסורת המקראית מתחת ללבושיו הספרותיים המאוחרים. אבל מכיון שלא חמד ניתן ניתוח כזה ליעשות בלי משנה הסתפקנו בפרק זה רק בהקבלות מועטות ממקצוע המשפט המנהגי (ספר הברית וחיקי חמורבי), ושאר ההקבלות הנחנו לתקופה, שבה יתגלה הגרעין הקדום של התורה עם צמיחת הספרות הנביאית (עי' בגוף הספר, §§ 50, 51).

כאן באנו לנסח רק את השאלה הכללית בתולדות התרבות הישראלית הקדומה ולקבוע את מקורה ותחילת ברייתה. כלל גדול הוא, שמקור היסודות המורחיים הכלליים שביהדות היא בבל הקדומה מימי חמורבי והמלכים שמלכו אחריו כנסה ושלטו גם בכנען, ולא בבל החדשה של נבוכדנאצר ומלכי פרס שמלכו אחריו ופרשו מצודתם גם על יהודה. אין להתעלם מהשפעת הסביבה התרבותית של שבטי ישראל באלף השני שלפני סה"נ, כמו שעושה בית מדרשו של וולהויון ומצדדי השיטה העזראית הקיצונית. אולם מן הצד השני יש להזהר מפני ההפרוות של בית המדרש הבבלי (פאנכאבילוניות מיסודם של ווינקלר ודלישש) הממשיכים כל צורות היהדות מאדמת בבל, מובן ממילא, שישראל ינק מתוך הקרקע התרבותית המשותפת של הקדם, אולם לאחר שנדל ונעשה לאישיות היסטורית עיבד על-פי דרכו את כל היסודות שקלט מן הקרקע ויצר במשך הדורות את קניני היהדות, ששבו והשפיעו לאחר זמן על התפתחות התרבות העתיקה של ארץ-הקדם ההלניסטית.

ה. הכרונולוגיה של תקופת המלכים¹.

הכרונולוגיה היא סוגיא חמורה בדברי ימי הקדם בכלל ובתקופה הקדומה של דברי ימינו בפרט. העדר מנין-שנים קבוע לארץ הקדם בכללה ולכל ארץ וארץ בפרט שולל את האפשרות לקבוע עתים מדויקות באלף השלישי והשני לפני סה"ג. בדברי ימיהם של שני המרכזים התרבותיים הגדולים באותה תקופה — ארם נהרים ומצרים — אנו מחשבים את הזמנים רק בקירוב על-פי השושילתית של המלכים או על-פי צירופים אסטרונומיים (שנות לקוי חמה, שנוכרו בקצת מן הכתובות), ויש שהחכמים מהולקים בקביעת העתים בכמה מאות שנה. די להגיד, שזמן המלך חמורבי, האישיות המרכזית בדברי ימי בבל הקדומה, שקול היה עד לפני זמן מה בספריה-המדע בין שנת 2200 ושנת 1900 לפני סה"ג, ורק כעת הסכימו רוב החוקרים כי הזמן המאוחר ביותר היא שנת 2000 לערך. אפילו הזמן הקרוב לנו יותר, ימי מלכות רעמסס השני מלך מצרים, הכרוכים במאורע חשוב שבדברי ימי ישראל, שקולים בין המאה הירד והייג (על-פי שיטה אחת 1280—1347, עפ"י שיטה שניה 1324—1258 ועפ"י המקובל כיום הזמן המאוחר ביותר הוא לערך 1300—1235). רק מן המאה התשיעית לפני סה"ג הזמנים נעשים קבועים ועומדים ע"י הקבלת המאורעות בדברי ימי ישראל הנזכרים גם בכתובות של ארצות אחרות. שני סדרי הדורות בספר מלכים, רשימות מלכי בבל וסופרי אשור בכתבי היתדות של המלך אשורבניפל, כתובות מצריות ע"ג מצבות זכרון וספירין, שזמניהן נקבעו בתקופת מלכי בית-הלמי — כל אלה נותנים לנו את האפשרות לקבוע בין המאה התשיעית והששית את הזמנים בקירוב של עשרות שנים.

ספר מלכים, הרושם בפרטיות את השנים המקבילות שבימי מלכי ישראל ויהודה מן המאה העשירית עד השמינית, יכול היה בכל חסרונותיו (סתירות ובלבולים בסך הכולל של שתי ההקבלות) לשמש קנה-מדה לזמנים. אילו היתה בו אחיזה כרונולוגית במאורע-עולם מפורסם. אולם אהיזה כזו חסרה, שהרי לא נחפרשה במקרא אפילו שנת התפלנות המלכות אהרי מות שלמה, שממנה מתחילים סדרי הזמנים למלכי ישראל ויהודה. כדי שאפשר יהיה להשתמש בכרונולוגיה המקראית יש להסתייע במאורעות שנרשמו בעת ובעונה אחת גם במקרא וגם בזכרונות העמים. מאורעות כאלו הן מלחמות מלכי אשור בארם ובארץ ישראל במאה התשיעית והשמינית. הרי עיקרי הזמנים הללו:

שנת 854: השתתפות. אהאב הישראלי ברית כלפי אשור — נזכרה בכתובת

עיד מלחמת קרקר (S 35).

¹ E. d. Meyer, Geschichte des Altertums. 3. Aufl. Bd. I, 2 Hälfte; Graetz, Geschichte der Juden. Bd. I, Note 19 (1874); Schrader, Die Keilinschriften und das A. T. (3 Aufl. 1903); King, Babylonian Chronicles (London 1907); Guthe, Geschichte des Volkes Israel, §§ 43, 46, 49 (1899); Kittel, Gesch. des Volkes Israel. Bd. II, §§ 25—26; Lehman-Haupt, Israel, 312—320; Mahler, Handbuch der jüdischen Chronologie, Leipzig, 1916; Трѣпѣев, Классический Восток (1924), стр. 104.

שנת 842: מס שהביא יהוא מלך ישראל למלך אשור — נזכר ע"י האובליסק של שלמנאסר (§ 40)

שנת 738: מס המלך מנחם לתגלת פלאסר (§ 43).

. 733—734: קריעת נלילות הצפון ממלכות ישראל (§ 44).

. 720—722: כבוש שומרון על-יפי כתובת סרגון (§ 45).

. 701: עליית מנחריב על ארץ יהודה, על-יפי כתובות אשור (§ 54).

החקירה המדעית החדשה עשתה את הזמנים הללו לציונים, לבדוק על מהם את הכרונולוגיה המקראית. למשל, אם אחאב השתתף בברית כנגד אשור בשנת 854 ויהוא הביא מס למלך אשור בשנת 842, נמצא ששנת 854 היתה אחרונה (או שנה לפני האחרונה) למלכות אחאב ושנת 842 ראשונה למלכות יהוא, שהרי בריוח של שני הזמנים הללו קשה להכניס ימי מלכותם של אחזיהו ויורם המלכים אחרי אחאב י"ד שנים על-יפי המקרא (הנומה של שתי שנים). כמו כן אם נוסף על המספר 854 כיב שנות מלכותו של אחאב על-יפי המקרא יצא לנו שהתחיל למלוך בשנת 875. אם נצרף את שנות המלכים הקודמים עד ירבעם הראשון נמצא בקירוב את זמן מות שלמה והתפלגות המלוכה: שנת 930 לערך. מכאן נוכל לקבוע את דורם של שלשת המלכים הראשונים על-יפי סכום המספרים שבמקרא המורים על שנות מלכותם (עשרים וארבעים וארבעים): 930—1030. את תקופת השופטים הערפלית, שהמקרא קובע לה זמנים לקויים, עלינו להבחין בין שנת 1030 ושנת 1200 לערך, אם נחשוב על-יפי הסברות שבתוספת נ', כי יציאת מצרים היתה בימי פרעה מרנפתח, בשנות 1230—1215 לערך, וכבוש כנען התחיל בשנת 1200.

מכל החשבונות הללו תצא לנו סבלא כרונולוגית זו של דברי הימים הקדומים לעם ישראל. מן הנאמר למעלה ברור כי הזמנים נספנו כאן רק בדיוק שבקירוב. לשם התאמת ההקבלות המקראיות אל הסימנים הכרונולוגיים הנזכרים למעלה מוכרחים היינו לפעמים לתקן את המספרים שבס' מלכים, וזאת אימרת להפחית את ימי מלכותם של מלכים אחרים, ובפרט שבמקרא עצמו מצינו סתירות במספרים ובסכומים¹:

לערך שנות 1500—2000 תנועות העברים הנידרים בין ארם נהרים זנען הבבלית.

¹ ולחקר מהלך שיטה מיוחדת בספרו הנ"ל: סוחר הוא לנסרי על סיוע הזמנים שבסקורות האשוריים, אלא שומר הוא על ההקבלות שבמקרא ואת הסתירות הוא מיסב בדיוקן אחאב הישראלי שבכתובת האשורית משנת 884 אינו אחאב מלך ישראל שבמקרא, שסלך לרעתו דוקא בין שנת 898 ושנת 877. מנחם מולך לרעתו בין שנות 768—758, אעפ"י שכשנת 738 שלם מס לתגלת פלאסר על-יפי כתובת אשורית, ואין דעת חכמים נוחה משיטה זו, הנוספת מן הכרונולוגיה הצולעת שלנו את משענתה היחידה שבכתובות האשוריות.

בסבלא שלנו הלכנו בתקופת המלכים בדרך כלל בשיטת קימל (חיב § 26) ונסינו שספרינו רק בשנים מועמות, כי את שנת מות שלמה קבענו לא 932, אלא 930, וכמו כן נסינו שדרכו בחיקון הסתירות שבמקרא, כאמור בהערות שבנוף הספר.

לערך שנות 1500-1215 הנועות בני ישראל בין כנען המצרית ומצרים.
נלות מצרים ויציאת מצרים.

לערך שנות 1200-1030 כביש כנען וימי השופטים.

1010-1030 מלכות שאול.

970-1010 מלכות דוד.

930-970 מלכות שלמה.

ימי שתי מלכיות בישראל.

915-930	רחבעם	908-930	ירבעם הראשון
912-915	אבים	906-908	נדב
874-912	אסא	886-906	בעשא
		875-885	עמרי
850-874	יהושפט	853-875	אחאב
843-850	יהורם	852-853	אחזיה
842-843	אחזיה	842-852	יהורם
836-842	עתליה	814-842	יהוא
796-836	יהואש	797-814	יואחז
782-796	אמציה	781-797	יואש
740-782	עוויה-עוריה	740-781	ירבעם השני
735-740	יותם	736-740	מנחם
		735-736	פקחיה
720-735	אחז	733-735	פקח בן רמליה
		725-733	הושע

720-722 חורבן שומרון

690-720 מלכות יהודה. חזקיה

640-690 מנשה

638-640 אמון

608-638 יאשיהו

597-607 יהויקים

597 יהויכין

586-597 צדקיהו

538-586 נלות בבל

516-537 עליה ראשונה

426-458 עליה שניה

383-420 שלטן הכהונה

ימי מלכות פרס

ו. הרכבת התורה וספרי ההיסטוריה שבמקרא

(לסעיפים 10-11, 50-51, 58, 67, 83-84).

חוקרי המקרא באו זה כבר לידי הסכמה כללית, שהתורה וספרי ההיסטוריה שבמקרא מניחות מניחות ניתנו, אולם ההשערות השונות ע"ד אפני הצירופים של המקורות מעונות בדיקה. עד היום מקובלת בבקורת המקרא שיטת ארבעת המקורות או ארבעת העורכים של התורה (עי' § 50). לא נבוא להרצות כאן תולדות ההשערה הזאת, למן אסטרוק, שנילה בשנת 1758 את הכפילות שבנוסחאות יהוה ואלהים, ועד וולרהויון שבנה ממנה שיטה שלמה ומסוימת בשנות השמונים של המאה הי"ט. נסתפק כאן רק בהרצאת, המלה האחרונה של המדע' במקצוע זה על-פי התרגום הנרמני המדעי למקרא של קויצש וברטולט בהשתתפות כמה מומחים (מהדורה אחרונה 1922/28).

בחמשה חומשי תורה ובס' יהושע הנלוו עליהם מבחינים שתי שכבות עקריות: נוסח יהוה (J) ונוסח אלהים (E). הנוסח הראשון נתחבר במלכות יהודה במאה התשיעית והשמינית לפני סה"ג. והשני — במלכות ישראל במאה השמינית. עפי' אופן ההרצאה יש להבחין בנוסח יהוה שני יסודות: קדום (J¹) ומאוחר (J²). שני הנוסחאות המקבילים מכילים עיבוד של אנדות עתיקות ושירת עם שבכתב (מעין ספר מלחמות יהוה). במאה השביעית חיבר עורך פלאי (R) את נוסח יהוה ונוסח אלהים לאחדים באופן שקצת מן הספורים באו בזה אחר זה בשני טופסים וקצתם נתמוגו (RJE). בסוף המאה השביעית, בימי יאשיהו, נתגלה ספר דברים (D=Deuteronomium), שבו באה לידי בטוי תורת הנביאים. בגלות בבל צירף עורך אחד ספר זה לנרעין יהוה-אלהים של ספרי התורה הראשונים והכניס אל הנוסח הישן קטעים חדשים, ביחוד תורות וחוקים; עיבוד נמור נעברו על ידיו ספרי שופטים, שמואל ומלכים, שבהם המאורעות מוארים ברוח התוכחה הנביאית (RJE D). באותה תקופה עצמה, במחיצתו של יחזקאל הנביא, התחילה נוצרת תורת-הכהונה של היהדות: מתחלה הופיע ס' הקדושה — פרקים י"ז-כ"ו של ס' ויקרא — ואח"כ שאר פרקי ס'. תורת כהנים (P=Priesterkodex). בימי עזרא נתפרסמה תורה זו ונכנסה לתוך חמשה חומשי תורה, ושוב נתמלאו והוארו ברוחה הנוסחאות הקודמים של יהוה, אלהים ומשנה תורה. כך יצאה העריכה הרביעית של התורה וספרי ההיסטוריה (RJE DP). סכום כל העריכות הללו, שנתחברו במאה החמישית לפני סה"ג, הוא נוסח התורה ונביאים ראשונים שלפנינו.

על-פי שיטה מורכבת זו הפרק הראשון של ס' בראשית — ספורו של האלהים על בריאת העולם — מיוחס לעריכת בעל תורת-כהנים (P), שהיו קדושת השבת מוטעמת בו. הפרקים ב'—ד' מיוחסים ליהויסטי, קטעים אחרים ליהויסטי הראשון וקצתם לשני. הפרק החמישי, שאין בו אלא ספר הדורות, מיוחס לתורת-כהנים (P) ורק סופה מיוחס ליהויסטי. אח"כ חוזרים חלילה קטעים

ש' J ושל P עד פרק כ', שבו פותח נוסח־אלהים' טהור, ורק קטעים מועטים
 בפרקים הבאים מיוחסים ליהויסטי ולתורת כהנים¹.
 כל ההשערות הללו מועילות עד כמה שהן מסייעות להבחנת דיוקים שונים
 בהרכבת המקורות הקדומים, אבל מזיקות הן בשעה שהן ניתנות כעובדות ממשיות.
 כל השערה המרחיקה ללכת עד לפרטיה ורקדוקיה מגיעה לידי אבסורד. התפוררות
 יתירה של גוף המקרא עלולה להביא לידי סירוסו מכיון שאין לנו וְדאות, כי
 הנתוח בגוף ספרותי חי זה מתאים באמת לחיתוך האברים שבו. לפיכך סילקנו
 בהרצאתנו את כל המסקנות המסופקות והטעמנו רק את הכלל הגדול של הרכבת
 הספרות המקראית מנוסחאות שונים, שיש להבחין בהן איבעה מקורות או עורכים
 בדרך כלל אבל לא בפרטי פרטיהם, השכבות הללו ניכרות לא עפ"י הצורה
 הספרותית אלא עפ"י סימנים היסטוריים ממשיים. כך מבהינים אנו בין שני
 המקורות הקדומים ביותר לא עפ"י הסימן החיצוני של השם, יהוה' או, אלהים'
 (כידוע, שני זה לאו דוקא, ויש נוסחאות שהשמות אלהים ויהוה משמשים
 בהם בערבוביא), אלא מתוך ההנחה ההיסטורית, שבתקופת שני בתי ישראל
 היתה הספרות מתפתחת בשתי המלכויות ובעל כרחיה נשתקפו בה השינויים של
 התרבות והמדיניות בשומרון ובירושלים, באפרים וביהודה, הברז ממש ישנו לא
 בין האלהיסטי והיהויסטי אלא בין בן־אפרים ובן־יהודה, בהרצאותיהם
 שבס' בראשית וס' שמות, למעלה (S 51) כבר רמזנו על קצת שינויים מובהקים
 בין שני הנוסחאות, ואפשר היה להוסיף עליהם כהנה וכהנה, המחברים הראשונים
 הללו היברו רוב פרשיות ס' בראשית ושמות וקצת מס' במדבר, הספור של מעשה־
 בראשית אף הוא לאחד מהם היא, ודאי לאפרתי, שהשתמש כאן בשם, אלהים'
 הכללי, המתאים ביותר לבריאת העולם, שבשעתה עדיין לא נודעה האלהות
 לישראל בשם, יהוה' הלאומי; והפסקים ע"ד קדושת השבת (בראשית ב' ב-ג)
 א"ל נתוספו לאחר זמן בידו בעל, תורת כהנים', המהבר השני, בן־יהודה בעל הסידות
 יתירה, שחיבר את ספור־הבריאה השני (בראשית ב', ד' - כ"ה), משתמש תדיר בשם
 יהוה' או יהוה־אלהים כדי להטעים, שאלהי־העולם ואלהי־ישראל אחד הוא, שני
 המחברים כתבו על סמך מקורות עתיקים - מסורות שבעל פה, שבהן הרבה מן
 היסוד האנדי הבבלי; לעיניהם כבר היו השירות שבכתב ב,ספר הישרי ו,ספר
 מלחמות יהוה', עשרת הדברות וס' הברית, ספרי דבריימי דוד ושלמה ושאר
 כתבים, לנוסחאות אלו של המאה התשיעית והשמינית נוסף כמאה השביעית ס'
 משנה תורה ועל פיו נכנסו גם אל הנוסחאות ההם דברי מוסר השכל וטעמי
 המצוות, במאה שלאחריה, בגלות בבל, נעברו ברוח הנביאים גם דברי ימי המלכים
 ואח"כ, בימי שיבת ציון, נכנס לספרי התורה גם ס' תורת כהנים שהיה לפני

¹ פירור הכתובים מגיע עד לידי כך, שלמשל בפרק מ"ח שבס' בראשית כיב הכתובים
 מחולקים לייב קטעים, שמם המשה מסומנים בא"ת E, המשה J, אחר P - ואחר מסומן בסומן
 שאלה, בכלל, כל העמודים בתרגומו של קיצש לתורה ולס' יהושע מנומרים בסימנים של מקורות
 ועורכי־נוסחאות: Ph (Priestliches Heiligkeitsgesetz), Pg (Priesterliche Grundschrift) וכיוצא
 בזה, בספרי נביאים ראשונים נוספים על הסימנים הללו עוד כמה ציונים.

נחלה הכהנים בלבד וס' ויקרא וכמה פרשיות בס' שמות - למשל כ"ה - ס' -
וכמה פרקים מספר במדבר.

ז. ע"ד השפעת הדת הפרסית (למעשים 79, 82).

בנוף הספר לא ראינו צורך להרצות את ההשערות הידועות ע"ד השפעת
הדת הפרסית של זורואסטר על היהדות בימי שלטון-פרס הראשון. אין לדבר
בכחה ע"ד השפעה זו כל זמן שהמדע לא פתר עדיין את השאלה הכללית
ע"ד מדת התפשטותה של דת אביסטה, ששינתה את הדת הפרסית הקדומה,
במלכות פרס בימי מלכי האכמנידים שאחרי כורש. למיכך לא הניעה השעה
לבקש רמזים לפרסיות בספרי המקרא של אותה תקופה. רבים רואים רמז כזה
בדברי הנביא הפלאי מימי כורש ודריוש הראשון (ישעיה מ"ה, ו' - ז'): למען
ידעו סמורה שמש וממערבה כי אסס בלעדי. אני יהוה ואין עוד; יוצר אור
ובורא חושך, עושה שלום ובורא רע. בדברים הללו רואים מתאה של
אחרות-האל הנביאית כלפי אמונת שתי-הרשויות של אבסטה, כלפי שלטון שני
הכתות - הורמיו ואהורמין, אלהי האור והחושך או הטוב והרע. ויש שמתחכמים
למצוא גם מתאה כלפי עבודת-האש של הפרסים בדבריו של אותו נביא (ישעיה
נ"י, י"א): הן כולכם קודתי אש, מאורי זיקות - לכו באור אשכם ובזיקות בערתם.
אפילו אם נחשוב ששני המאמרים הללו תוספות מאוחרות הם אין טעם
לראות בהם הד האמונות והדעות הפרסיות, שהיהדות הבבלית הושפעה מהן
בזמן מאוחר מזה הרבה. בימי השלטון הפרסי הראשון לא ניכרו אלא השפעות
אשוריות-בבליות. מעין הנרמזות למעלה בנוף הספר (82) אכל לא פרסיות.
השפעה פרסית ממש עתידה להגלות רק לאחר כמה מאות שנה, בימי מלכי
הססנידים, מן המאה השלישית לסה"נ ואילך, בשעה שנתהוו כבכל מרכז
ישראלי גדול והיהודים הרגישו את תגרת הדת הפרסית ע"י הרדיפות שרדפה אותם.
בתלמוד בבלי ניכרת השפעת דת אבסטה בכמה אמונות ומנהגים (שדים ורוחות,
טומאה וטהרה ועוד). אבל היהדות השפיעה מצדה גם על הפרסיות, ואולי
שאלה האביסטה קצת מדעותיה מן המקרא ממש. בדורות הבאים של שלטון
יון בארץ הקדם וצמיחת הנצרות היו היסודות הפרסיים מפורזים בתערובת
הדתית הכללית ששלטה בימים ההם. מתערובת זו, שהיו בה גם יסודות ישראליים,
הושפעו גם תפוצות הנולה והשפעה זו מורגשת בספרות הננוה והחיצונית של
הימים ההם, על זאת נדון בכרכים הסמוכים של ספרנו זה.¹

¹ המונוגרפיה המפורטת הורשה על הפרסיות והיהדות מאת ד"ר י. שפמלוביץ
(Die altpersische Religion und das Judentum, Giessen 1920) נוחת חומר מרובה לשאלה
הגיונה ומסתתה בדרך כלל כראוי לה (עמ' 6).

ביבליוגרפיה.

מקורות ומפרות.

המפרים החוזרים ונכפלים בסעיפים שונים מסומנים בקיצורים מיוחדים, ואלו הם:

- קדמוניות — יוסיפוס פלביוס, קדמוניות היהודים
ברנפלד — ברנפלד, מבוא לכתבי הקודש, ג' כרכים, ברלין תרפ"ג
BENZINGER — BENZINGER, Hebräische Archäologie, 1907; 1927.
GRESSMANN — GRESSMANN, Altorientalische Texte und Bilder
zum Alten Testament, 1909; 1927.
GUNCKEL — Die Genesis, übersetzt und erklärt, 1910.
JEREMIAS — JEREMIAS, Das Alte Testament im Lichte des alten
Orients (1906).
KITTEL — KITTEL, Geschichte des Volkes Israel, Bd. I—II (4 Aufl. 1921).
LEHMANN-HAUPT — LEHMANN-HAUPT, Israel, seine Entwicklung
in Rahmen der Weltgeschichte, 1911.
MEYER — EDUARD MEYER, Geschichte des Altertums, Bd. I (1913).
PROLEGOMENA — WELLHAUSEN, Prolegomena zur Geschichte
Israels, 1905.
RENAN — RENAN, Histoire du peuple d'Israel, I—III, 1887.
WELLHAUSEN, Gesch. — WELLHAUSEN, Israelitische und
jüdische Geschichte, (6 Aufl. 1907).
WINCKLER — WINCKLER, Keilschriftliches Textbuch zum Alten
Testament, 1909.

§ 1 (ארץ כנען לפני כניסת ישראל)

תנ"ך (סן המוכתר להשתמש בהוצאת קיטל *Biblia Hebraica*. המכילה את
הנוסח של המסורה בצירוף שינויי נוסחאות עפ"י תרגום השבעים ושאר תרגומים וכתבי
יד עתיקים): בראשית י', פרשת הנויים (להקביל את דהיא א' וקדמוניות א' ו').
Winckler, 1—13; Gressmann (1909), I 105—107, 129—134,
235—249; Kundtson, Die El-Amarna Tafeln 1910; Kittel I⁴ §§ 8—14;
Maspero, Histoire ancienne des peuples d'Orient (1886); Meyer, I, 1913;
Breasted-Ranke, Geschichte Aegyptens (1911), 196—208, 253 ff, 291,
310—314, 325, 338—39.

§ 2 (עברים וישראל)

בראשית י"ב - ל"ט; ברנפלה, היא ג' - צ"ד.

Gunckel, 160; Wellhausen, Prolegomena; Hommel, Die altisraelitische Ueberlieferung in inschriftlicher Beleuchtung; idem, Geschichte des alten Morgenlandes (1912), § 16; Winckler, Abraham als Babylonier, Joseph als Aegypter (1903); Jeremias; Renan, t. I, livre I, chap. 5-9; Ed. Meyer, Die Israeliten und ihre Nachbarstämme (1906) Kittel I §§ 29-36; Lehmann-Haupt, 8-27.

§ 3 (מצרים)

בראשית ל"ט - מ"ח; שמות א' - כ"ב, ל"ב - ל"ד; במדבר י"ג - כ"ה; ברנפלה היא צ"ד - קל"ג; מאהלה, יציאת מצרים (רבי' היא א' - י"ט).

Dillmann, Kommentar zu Exodus u. Leviticus (1897); idem, Kommentar zu Numeri (1886); Gunckel, Kap. 39-48; Baentsch, Kommentar zu Exodus, Leviticus u. Numeri (1905); Kittel, I, §§ 37-44; Prolegomena, passim; Wellhausen, Gesch., Kap. II; Ed. Meyer, Die Israeliten und ihre Nachbarstämme 19-27; Gressmann, Mose und seine Zeit (1913); Böhl, Kanaanäer und Hebräer 1911; Hommel, Geschichte des Morgenlandes § 21; Spiegelberg, Der Aufenthalt der Israeliten in Aegypten (1904); Breasted-Ranke, Geschichte Aegyptens 345, 358-62; Mahler, Handbuch der jüdischen Chronologie 118-32 (1916).

§ 4 (כנען)

ס' יהושע ופירושי הולצינר והתרנום הנרמני של קויצש-ברטוליש (1922); סולובייטשיק, שבוית המקרא (תרס"ה); המפות ההיסטוריות של נוטה ועוד.

Benzinger, §§ 4-13; Hommel, Grundriss der Geographie und Gesch. des alten Orients (1904-1912); Buhl, Geographie des alten Palästina (1896); Kittel, I, §§ 3-4; Wellhausen, Gesch. Kap. I; Pietschmann, Gesch. der Phönizier (1889); Buhl, Geschichte der Edomiter (1893); Schiffer, Die Aramäer (1911); Böhl, Kanaanäer und Hebräer; Clay, The Empire of the Amorites (1919).

§ 5 (כבוש כנען)

במדבר כ"א; כל ס' יהושע; שופטים א' - ח'; ברנפלה, היא קל"ג - קמ"ה; ח"ב ה' - ל'.

Stade, Gesch. des Volkes Israel I (1889); Steuernagel, Die Einwanderung der israelitischen Stämme in Kanaan (1901); Sellin, Gil-

gal, ein Beitrag zur Geschichte der Einwanderung Israels in Palästina (1917); Kittel, I, §§ 45–48; II, §§ 1–3; Gressmann, 191–195; Lehmann-Haupt, 36 ff.

§§ 6–7 (ימי השופטים)

שופטים ב' – י"ב עם פירושו של קיטל (בתרגום הנרמני של קויצש); ברנפלהר חיב, ל"א ואילך.

Meyer, Die Israeliten und ihre Nachbarstämme, 487 ff; Gressman, Aelteste Geschichtsschreibung (Die Schriften des alten Testaments Bd. II, 1911); Wellhausen, Gesch. 39–46; Kittel, II, §§ 3–6; Renan, t. I, livre II, chap. 8–11.

§§ 8–9 (הפלשתים, בחירת מלך)

שופטים י"ג ואילך; שמואל א', א' – י"ב; ברנפלהר, חיב נ"ה ואילך.

W. Max Müller, Asien und Europa nach Aegyptischen Denkmälern (1893); Lichtenberg, Beiträge zur Geschichte von Kypros (1906); Macalister, The Philistines (1914); Wellhausen, Gesch. 52 ff.; Kittel, II §§. 10–11; Meyer, Die Israeliten und ihre Nachbarstämme 420 ff.

§§ 10–11 (התרבות הקדמונה)

ט שרנא, חוקי חמורבי (תרגום עברי עפי תרגומו של מילר, ע"י למטה בביבליוגרפיה הלועזית למעוף זה).

Schrader, Die Keilinschriften und das alte Testament (1903); Jeremias; Gressmann, 140–171; Kohler und Peiser, Hamurabi's Gesetz, Bd. I–4, 1909–1910; Winckler Hamurabi's Gesetze; D. H. Müller, Die Gesetze Hamurabi's und ihr Verhältnis zur mosaischen Gesetzgebung (1903); Sellin, Der Ertrag der Ausgrabungen im Orient (1904); Gressmann, Die Ausgrabungen in Palästina und das alte Testament (1908); Vincent, Canaan d'après l'exploration recente (1907); Kittel, Die alttestamentliche Wissenschaft in ihren wichtigsten Ergebnissen (1912); idem, Die Religion des Volkes Israel (1921); idem, Gesch. II, §§ 7–9; W. R. Smith, Religion of the Semites (1894); Bertholet, Die Kulturgeschichte Israels (1919); Benzinger, §§ 59–61.

§§ 13–16 (שאול)

שמואל א', י"ג–ל"א; ש"ב, א'; דברי הימים א' – י'; ברנפלהר, חיב ס"ג–ע"ה.

Kittel, Die Bücher Samuel übersetzt und erklärt; idem, Geschichte des Volkes Israel, I, 215–58; Renan, t. I, livre II, chap. 15–16; Beer, Saul, David und Salomo (1906).

§§ 17-22 (דוד)

שמואל ב', ב' - כיב; מלכים א', א' - כ'; דברי הימים א', י"ח - כ'; ברנפלד, חיב. ע"ח - צ"ב; מירוש' קיטל לספרי שמואל ומלכים בתרגומו של קויצש ובפירושו השמושי של נובק.

Stade, *Gesch.* I, 258-299; Wellhausen, *Gesch.* 61-67; Kittel, II, §§ 14-17; Beer, Saul, David und Salomo (1906); Baentsch, David und sein Zeitalter (1907); Renan, t. I, livre III, chap. 1-8; Lehmann-Haupt, 60-65.

§§ 23-26 (שלמה)

מלכים א', ג' - י"א; דברי הימים ב', א' - ט' (עם פירוש קיטל לסי' מלכים ופירוש רוטשטיין לסי' דברי הימים); יוסיפוס. קדמות היהודים נגד אפיין (תרגום עברי של שמוני, תרפ"ח) א', י"ז - י"ח.

Pietschmann, *Gesch. der Phönizier* (1889); Stade, *Gesch.* I 299-343; Renan, *ibid.*, chap. 9-14; Wellhausen, *Gesch.* 67-70; Lehmann-Haupt, 65-68; Kittel, II, §§ 18-24; Meyer, *Die Israeliten und ihre Nachbarstämme* 355-370; Benzinger, §§ 62-63.

§§ 28-31 (התפלגות הממלכה)

מלכים א', י"ב - ט"ז; דברי הימים ב', י" - ט"ז; ברנפלד, חיב צ"ח ואילך.

Gressmann, I, 251-53; Meyer, *Geschichte des alten Aegyptens*, 330 ff. (1909); Lehmann-Haupt, 68-72; Kittel, II, §§ 25, 26, 27-29; Alt, *Israel und Aegypten* (1909); Breasted-Ranke, *Geschichte Aegyptens*, 392-393; Тупаевъ, *Исторія древняго Востока* II, 28-41.

§§ 32-39 (מלכי בית עמרי)

מלכים א', ט"ז - כ"ב; מלכים ב', א' - י"א; דברי הימים ב', י"ז - כ"ג (עם פירוש איזנפלד ורוטשטיין בתרגומו הנרמני של קויצש); ברנפלד, חיב ק"א - קכ"ב.

Winckler, 14-25; Gressmann, 108-111, 172-73, II, 133-135; Jeremias, 497 ff.; Kittel, II §§ 30-33; Pietschmann, *Gesch. d. Phönizier*, 290-98; Lehmann-Haupt, 72-79; Тупаевъ, *Исторія древняго Востока* II, 8, 27, 42, 45.

§§ 40-45 (בית יהודה וחורבן שומרון)

מלכים ב', י"ב - י"ז; דברי הימים ב', כ"ב - כ"ח (עם הפירושים הגיל); ברנפלד חיב קכ"ב - קל"ט; ספרי הנביאים עכ"פ, הושע, ישעיה ו' - ח'.

Schrader-Winckler-Zimmern, *Keilinschriften u. d. A. T.* (1903), 215, 269; Winckler, 21-39; Gressmann, 111-116, II, 136;

Kittel, II, §§ 34–36, 43–45; Lehmann-Haupt, 80–105; Tiele, Babylonisch-assyrische Geschichte (1886); Тураевъ, Исторія древняго Востока II, 63–104.

§§ 46–48 (החיים בתקופת שני בתי ישראל).

המקורות המקראיים ע"י בהערות שמתחת לעמודים בנוף הספר.

Stade, Gesch. d. Volkes Israel, VII Buch: Glaube und Sitte in vorprophetischer Zeit; Wellhausen, Gesch. Kap. VI: Gott, Welt und Leben im alten Israel; Benzinger, passim; Kittel, II, §§ 21–24, 37–39; Bertholet, Die Kulturgeschichte Israels (1919); Max Weber, Das antike Judentum (Gesam. Aufsätze zur Religionssoziologie, III, Tübingen 1923); Herzfeld, Handelsgeschichte d. Juden d. Altertums (1879); Buhl, Die sozialen Verhältnissen der Israeliten (1899); G. Beer, Die soziale und religiöse Stellung der Frau im israelitischen Altertum (1919); Sellin, Tell-Taanek (Ausgrabungen, 1904–1905); Sellin-Watzinger, Jericho — Ergebnisse d. Ausgrabungen (1913); Dussaud, Les origines canaanéennes du sacrifice israélite (1921); Merz, Die Blutrache bei den Israeliten (1916

§ 49 (הנבואה)

קלוזנר, הרעיון המשיחי בישראל ח"א, י"ז — ל"א; סולובייטשיק, הסדר בתולדותיו של עם ישראל (דברי ח"ב כ"ט — ס"ה).

Reuss, Geschichte der Heilig. Schrift d. A. T. (1881), §§ 202, 205 221–224, 231; Renan, t. II, livre IV, chap. 6, 7, 16–21; Darmsteter, Les prophetes d'Israel (1891), pp. 17–50; Cornill, Der israelitische Prophetismus (1909); Wellhausen, Gesch. 111–118; Kleinert, Die Propheten Israels in sozialer Beziehung (1905); Hölscher, Die Propheten (1914); Staerk, Das assyrische Weltreich im Urteil d. Propheten (1908); Kittel, II, § 40–42; idem, Die alttestamentliche Wissenschaft in ihren Ergebnissen (1912) 107 ff., 175 ff.; Duhm, Israels Propheten (1916).

§§ 50–51 (כתב ולשוף)

ברנסלר, ח"א — ח"ג; סולובייטשיק-רובשוב, תולדות בקורת המקרא.

תרמ"ב.

Benzinger, § 37: Die Schrift; Kittel, I, §§ 15, 18, 22; II §§ 23, 38: Schrifttum; idem, Alttestament. Wiss. in ihren Ergebnissen, 66 ff.; Wellhausen, Prolegomena; idem, Composition des Hexateuchs und der historischen Bücher d. A. T. (1901); Reuss, Geschichte d. Heilig. Schrift, §§ 213–218 (1881); Renan, t. II, livre IV, chap. 2, 3, 10–14; Kuenen, Historisch

kritische Einleitung in die Bücher des A. Testaments (1887); Cornill, Einleitung in die kanonischen Bücher des A. T. (1913); Steuernagel, Einleitung ins A. T. (1912); Staerk, Die Entstehung des A. T. (1918); Gunc kel, Die Genesis übersetzt und erklärt (1910); Gressmann, I, I-60; Winckler, Keilinschrift. Textbuch, 80-118; Jeremias, 129-286; King, The seven tablets of Greation (1902); Тупаев, Классический Восток (1924), 218.

§§ 55-53 (חוקיה)

מלכים ב' י"ח - כ'; ישעיה ל"ו - ל"ט (ועי' גם כ"י, ל"י - ל"א); דהייב כ"ט - ל"ב.

Winckler, 40-50; Gressmann, I, 117-122; II, 137-18; Guthe, Geschichte d. Volkes Israel (1899), §§ 61-65, 69; Wellhausen, Gesch. 121-127; Kittel, II, §§ 46-47 und Beilage: Die Berichte über Sanheribs Zug nach Palästuna; Breasted-Ranke, Gesch. Aegyptens, 403-406; Lehmann-Haupt, 106-125; Staerk, Das assyrische Weltreich im Urteil der Propheten (1908); Wilke, Jesaja und Assur (1905); Kuchler, Die Stellung d. Propheten Jesaja zur Politik seiner Zeit (1906); Reuss, Gesch. d. Heilig. Bücher §§ 249-257, 265-273.

§§ 59-56 (מנשה ויאשיהו)

מלכים ב', כ"א - כ"ג ודברי הימים ב', ל"ג - ל"ה; ספרי הנביאים סיכה, צמניה, ירמיהו (הפרקים הראשונים, י"א, ל"א ועוד); הירודוט, היסטוריה (בלשון יונית) ח"א ק"ה וח"ב א' ואילך (על הסקיתים); הנ"ל ח"ב קנ"ט (על המלחמה שעל יד סגרו).

Winckler, 50-54; Gressmann, I, 123-126; Lehmann-Haupt, 125-146; Kittel, II § 48-49; Wellhausen, Gesch. Kap. 9: Die prophetische Reformation; Breasted-Ranke, Geschichte Aegyptens, 430-432.

§§ 64-60 (חורבן יהודה)

מלכים ב' כ"ג - כ"ה; דברי הימים ב' ל"ו; ספרי הנביאים חבקוק, נחום, ירמיהו וס' איכה, כ"ט ירמיהו שייכים למלכות יהויקים הפרקים ד' - י"י, י"ט - כ"י, כ"ב, כ"ה, כ"ו, ל"ו; ולמלכות צדקיהו הפרקים כ"ז (כפסוק א' נאמר בטעות, יהויקים במקום, צדקיהו, כנראה כפסוק ג'), כ"ח, כ"ט, ל"ב - ל"ד, ל"ז, ס"ב; ברנפ' ל"ד, ח"ב ש"א - ש"ח (ניתוח ס' ירמיהו).

Winckler, 55-58; Breasted-Ranke, Geschichte Aegyptens, 433-435; Wellhausen, Gesch. Kap. 10; Kittel, II, § 50; Lehmann-Haupt, 147-157; Erbt, Jeremia und seine Zeit (1902).

§§ 66—70 (גלות בבל)

מלכים ב', כ"ה; כ"ז—ל'; ס' יחזקאל; ישעיהו י"ג—י"ד, ס'—ס"ו; דניאל ה'; עזרא א', נ"ו; הירודוט, היסטוריה ח'א קע"ח, ק"צ; יוספוס, נגד אפיון א', י"ט—כ'; קלודנה, הרעיון המשיחי ח'א, ס"ד, פ"ג; ש"מחונ"ה יחזקאל הנביא (העתיד, ג—ב); ברנפלד ח"ב, רפ"ג—ש"י (ישעיה השני), שעי"ט—תק"ו (יחזקאל).

Meyer, III; Weissbach, Keilinschriften der Achmāniden (vorder-asilische Bibl. T. III 1911); Hilprecht, Explorations in Biblelands during the 19th sent (1903); Klamroth, Die jüdische Exulanten in Babylonien (1912); Wellhausen, Kap. 11; Lehmann-Haupt, 158—166; Cornill, Das Buch des Propheten Ezechiel (1886); Bertholet, Das Buch Hezekiel (1897); Budde, Das Buch Jesaja, Kap. 40—66 (Kautzsch-Bertholet, Die Heilig. Schrift, Bd. I, 653—720); Kittel, III, (1928); Тупаевъ, Исторія древняго Востока II, 117—152.

§§ 71—77 (שיבת ציון)

ס' עזרא ונחמיה (עם פירושי הלשר בתרגום הגרמני של קויצש); ברנפלד ח"ב קע"ז—ר'; ספרי הנביאים ח"ג, זכריה ומלאכי (פירושי סרטי בתרגום הגרמני של קויצש); ברנפלד ח"ב, תפ"ז—תק"ד; תקט"ז—תקכ"א; הירודוט, היסטוריה ח"ג,

Weissbach, Keilinschriften der Achāmeniden (1911); Meyer, Bd. III; idem, Die Entstehung des Judentums (1896); idem, Der Papyrusfund von Elephantine (1912), I, 38 ff.; Wellhausen, Gesch. Kap. 12; Renan, Histoire du peuple d'Israel t. IV; Sellin, Serubabel: Studien zur Entstehungs-Geschichte d. jüdischen Gemeinde nach d. Babylonischen Exil (1901); Lehmann-Haupt, 166—175; Montgomery, The Samaritans (1907); Тупаевъ, Исторія древняго Востока, II 169, 187, 196, 216.

§§ 78—80 (יהודה ותפוצות הגולה)

קדמוניות ט' ו'—ד'; קלודנה, הגולה בבבל, השלח כ"ך כ"ד, סעי' 408 ואילך; ס' אסתר (עם פירושי שטייארנל בתרגום הגרמני של קויצש); ד"י כ"ס, כתובות ארמיות, השלח כ"ך י"ה, עמ' 8 ועמ' 504.

Wellhausen, Isr. Gesch. 187—190 (1907); Peters, Nippur or Explorations and adventures on the Euphrates (1897); Hilprecht, Explorations in Biblelands (1903); Daiches, The Jews in Babylonien in the time of Ezra and Nehemia, according to Babylonian inscriptions (1910); Jampel, Das Buch Esther (1907); Gunkel, Esther (Religionsgeschichtliche Volksbücher, Tübingen 1916); Scheftelowitz, Die altpersische Religion und das Judentum (1920); Sayce and Gwolley, Aramic papyri discovered at Assuan (1906); Sachau, Drei aramäische Papyrus-Urkun-

den aus Elephantine (1907); idem, Aramäische Papyrus und Ostraka aus einer jüdischen Militärkolonie zu Elephantine (1911); Ungnad, Aramäische Papyrus aus Elephantine (1911); Gressmann, 175—177; Ed. Meyer, Der Papyrusfund von Elephantine (1912); Lehmann-Haupt, 175—181; Тур аевъ, Исторія древняго Востока II, 242—245.

§ 81 (שלטון עצמי)

קרנבורג, משא איי (תרגום עברי מאת מבשין). פרק ב'; נרטיץ-שפיר היא; ווייס, דור דור ודורשיו היא. פרקים ו'—ט'; יעבץ, תולדות ישראל ח"ג ע' 148—167 בציון ".

Wellhausen, Gesch. 190—193; Bacher, The great Synagogue (Jew. Encyclopaedia XI 640—643); Benzinger, § 50; Schürer, Gesch. d. jüd. Volkes II, 132—174, 214—279; Meyer, Der Papyrusfund von Elephantine (1912), 17—18, 38, 94.

§ 82 (דרכי החיים)

Herzfeld, Handelgeschichte der Juden des Altertums (1899); Benzinger § 33; Schrader (Winckler), Die Keilinschriften und d. A. Text 110 ff., 316—336; Ieremias, 36—42; Winckler, 79—80; Benzinger, §§ 34—36; Lidzbarsky, The Hebrew Alphabet (Jew. Enc. I, 439—454); Grimme, Rncyclopaedia Judaica II (1928) s. v. Alphabet.

§ 83 (התורה בעריכתה האחרונה)

ברנפלד, היא רעה — שיג.

Kautsch-Bertholet, Die heilig. Schrift I, 327; Wellhausen, Gesch. Kap. 13; Prolegomena; idem, Komposition des Hexateuchs; Kittel, I, §§ 21—27; Cornill, Einleitung in das Alte Test. (1913); Strack, Einleitung in das A. Test. (1906); Driver, Introduction to the Literature of the old Testament (1912); Dussaud, Les origines canaaneennes du sacrifice israelites (1921); Staerk, Die Entstehung des A. T. (1918).

§ 84 (ספרי הנביאים ודברי הימים)

התרגום הגרמני לסקרא של קויצש וברטולט, כך אי ובי, עם חלוקת החומר של ספרי דברי הימים על פי העריכה שבתקופות שונות; ברנפלד חיב.

Kittel, Die Bücher der Könige und der Chronik übersetzt und erklärt (Nowacks Handkommentar, 1901—1902); Wellhausen, Die kleinen Propheten (1892); Steuernagel, Einleitung in d. A. T. (1914).

§ 85 (תהלים)

קרוים, פירוש מדעי לספר תהלים, תרס"ח; ברנפלד, ח"ג.

Graetz, Kritischer Kommentar zu den Psalmen 1882-83; Duhm, Die Psalmen (1899); Zimmermann, Babylonische Hymnen und Gebete (1905); Gressmann, 80-96; Jastrow, Die Religion Babyloniens und Assyriens (1898); Gunckel, Die Psalmen (1928); Тураев, Классический Восток (1924), 218.

§ 86 (ספר איוב)

שטייארננל, מבוא ופירוש לספר איוב בתרגום הנרמני של קויצש, ח"ב, ע' שכינ ואילך; נרטץ-שפיר, ח"א; ברנפלד, ח"ג.

Budde, Beiträge zur Kritik des Buch Hiob (1896); Duhm, Das Buch Hiob (1897); Wellhausen, Gesch. 216-219; Reuss, Gesch. d. Heil. Schrift. §§ 234-240; Renan, le livre de Job, traduit de l'hébreu avec une étude sur l'age et le caractere du poeme, 1882; Тураев, Классический Восток (1924), 218.

§ 87 (ספר משלי)

שטייארננל, מבוא ופירוש לספר משלי בתרגום למקרא של קויצש, ח"ב, 276 ואילך; כהנא, פירוש מדעי לסי' משלי, תרס"ח; ברנפלד, ח"ג; אבינועם יל"ן, ספר אחיקר החכם, מתורגם עברית... ועליו מבוא, הערות ובאורים, תרס"ג.

Ungnad, Aramäische Papyrus aus Elephantine 62-82; Meyer, Der Papyriusfund von Elephantine 102-128; Erman, Orientalische Literaturzeitung 1924, No. 5 (עיד משלים מצריים הדומים בצורתם ותוכנם לסי' משלי)

מפתח השמות והענינים.

אלהות (הרעיון) 53 וכו', 113, 152 וכו'.	א.
233, 285, ועי' אחרות האל, בעל	
הינותאיומוס, יהוה, נבואה	אבות 21 וכו', 173
אלהים (השם) 28, 53, 169 (נוסח. אלהים).	אביה. מלך 108
302 (חוסמות)	אבימלך 42
אליהו הנביא 114 וכו', 187	אביתר 70, 78, 88 וכו'
אליקים עי' יהויקים	אבנר 66, 75 וכו'
אלישיב 245, 254	אברהם 11 וכו', 294 (תוספות)
אלישע 123, 127, 157	אבשלום 83 וכו'
אלפכית 164, 272 וכו'	אדום 23, 32, 40, 81, 125, 239, 281
אסון 194	אדוניה 88 וכו'
אמונת היחוד 113, 158, 228, 284.	אדונירם 91, 105
ועי' אלהים, יהוה, נבואה	אדם 170 וכו'
אמונת פרם 304	אהרן 275
אמורי 16, 33	אוייל מדרך 231
אמנון 83	אופיר 92
אמנוסים הרביעי 19, 26	אור כשרים 22
אמציה 130	אוריה הנביא 205
אמרפל עי' חמורפי	אורים ותומים 64, ועי' אפוד
אנשי כנסת הגדולה עי' כנסת הגדולה	איתות עי' כתב
אסא 108	אחאב 112 וכו', 119 וכו'
אסיה הקטנה 42, 231, 261	אחז 137 וכו'
אסר חרון 192	אחזיה 120 וכו'
אסתר 260 וכו'	אדויה השילוני 97, 107, 157
אפוד 41, 56, 64 (אורים ותומים)	אחיקר 291, ועי' משלים
אפרים 39, 62, 97, 101 וכו', 178, ועי'	אחיתפל 82, 85 וכו'
מלכות ישראל, שומרון	אחשורוש 244, 260
ארון הברית 39, 44, 54, 94	איוב 286 וכו'
ארם 22, 81, 109, 117 וכו' 137 וכו'	איזבל 111 וכו', 124
ארם נהרים עי' ארם. אשור. כבל	איכה 214
ארמית 187, 264, 271	אילת 92, 119, 146
ארץ ישראל 16 וכו', 30 וכו' ועי' יהודה. כנען.	אישבעל (אישבושת) 66, 75
מלכות ישראל, מלכות יהודה. עבר הירדן	אֵלָה (מלך) 109

- ארתחשסתא הראשון 247
 ארתחשסתא השני 256
 ארתחשסתא השלישי 257
 אשדוד, אשדודים 43, 184, 239
 אשה 290
 אשור 102, 117 וכו', 183 וכו', 206
 אשורבניפל 194
 אשקלון 20, 48
 אשרה 55, 108, 152 ועיי עשתרות
- ב.
- בבל — ארץ 16 וכו', 185, 201, 207 וכו',
 221 וכו', (נלות בבל) 235 וכו'
 בבל — עיר 17, 201, 235 וכו'
 בבל (תרבות) 48 וכו', 169 וכו', 259, 272
 בנואם 257, 264 וכו'
 בית 143 וכו', 291, ועיי אשה, משפחה
 בית אל 56, 106, 133
 בית הכנסת 226, 273, ועיי תפלה, תהלים
 בית לחם 67
 בית המקדש עיי מקדש
 בית ספר 270
 בלעם 156
 בלשאצר 236
 כמות 78, 91, 107, 152, ועיי פולחן; כהנים
 בן הדר הראשון 109, 112
 בן הדר השני 117 וכו'
 בן הדר השלישי 128
 בני שם עיי שמיים
 בניהו 82, 88 וכו'
 בנימין 39, 49, 61, 87, 104 וכו'
 בעל 53 וכו', 106 וכו', 153 וכו'
 בעשא 109
 בקרת המקרא 292 (תוספות)
 ברוך בן נריה 209
 בריאת העולם עיי מעשה בראשית
 ברית 29, 50 וכו', 154, 197 וכו'
 ברק 38
 בת שבע 84, 88
- ג.
- גבורים 67, 79 וכו'
 נבל 20, 164 (הערה)
 נבע, נבעה 45 וכו'
 נכעון, נכעונים 35, 65, 91
 נד, נביא 157
 גדליה 215
 גרעון 41
 גולה (נלות) 221 וכו', 258 וכו'
 גושן 25
 גזר 20, 55, 91
 גלות בבל 221 וכו', ועיי בבל
 גליל 31, 93, 189
 גלית 68
 גלעד 31, 36, 39, 47 (יביש), 75, 118
 (רמות) 139
 גרזים 255
 גרים 149
 נת 43, 79
- ד.
- דבורה 38, 156
 דברי הימים (ספר) 279
 דברים, ספר 197 וכו', 228, 802 (תוספות)
 דוד המלך 67 וכו', 285 (תהלים)
 דמשק 81, 98, 109, 188
 דן — עיר 44, 76 (הערה) 106, 133
 דן — שבט, 39, 43, 105
 דניאל 236
 דרוש הראשון 241
 דרוש השני 256, 263 וכו'
 דרוש השלישי 257
 דת 28, 53, 152 וע' אלהים, אמנת היחוד,
 יהודה, משיחיות, פולחן, פילוסופיה דתית.
- ה.
- הורו 119
 הושע המלך 189
 הושע הנביא 134, 137, 160

הינותיאיומוס (אלהות התלויה בעם

ובארץ) 53, 155

היסטוריוגרפיה (סדעית) 5 וכו'

292 וכו' (תוספות)

היסטוריוגרפיה (במקרא) 165, 175,

187, 227, 277

היקסום 18, 25

המן 260

התבדלות 254 וכו'

התבוללות 253, 259 וכו'.

ו.

ויקרא 228, 275 ועיי תורה,

ז.

זכריה, מלך 185

זכריה הנביא 242 וכו'

זכריה השני - נביא 281

זמרי, מלך 109, 124

זקנים 149, 269

זרובבל 237 וכו'.

ח.

חבירו 19 וכו' 293 (תוספות)

חבקוק 207

חברון 71, 76

חני 242 וכו'

חנים ומועדים 55, 144, 226, 275 וכו'.

ועיי יום הכפורים, סוכות, פורים, פסח,

שבועות, שבת

חולדה 200

חזאל 122, 127

חזקיהו 183 וכו'

חירם 92, 95

חכמה 289 וכו'

חסורפי 17, 22, 27, 50 וכו', 148, 294

(תוספות)

חמשה חומשי תורה עיי תורה

חפרע 212, 216

חתים 17.

יאשיהו 194 וכו' 203, 252

יב 262 וכו'

יבסי 78

ירוע 258

ירניה 264

יהוא 127, 132 וכו'

יהואחו - מלך יהודה 293

יהואחו - מלך ישראל 128

יהואש עיי יואש מלך יהודה

יהודה 34, 39, 62 וכו', 81, 105 וכו',

174, 226

יהודית, ספר 257

יהוה 28, 54 וכו' 155, 167, 263, 302,

ועיי אלהות, אלהים

יהודע 126, 129

יהויכין, 210, 225, 231

יהויקים, כהן 244

יהויקים, מלך 203 וכו'

יהורם עיי יורם מלך יהודה

יהושע בן נון 35, 255 (עיי יהושע), 282

יהושפט, מלך 119 וכו'

יואב 70, 79 וכו', 90

יואל 280

יואש, מלך יהודה 126, 129 וכו'

יואש, מלך ישראל 128

יוחנן - כהן גדול 257, 264

יוחנן בן קרח 215, 262 וכו'

יום הכפורים 276

יון, יונים 42, 261

יונה (ספר) 282

יונה בן אמתי, נביא 132, 282

יונתן, 63 וכו', 73

יורם - מלך יהודה 119, 125

יורם - מלך ישראל, 120, 125

יותם 132

יחזקאל 210 וכו', 217, 227

ים המלח 31 וכו'

- יעקב 23 וכו' 187, 20 לכיש
 יפו 93 לשון 19, 23, 163 וכו' 187, 264, 272
 יפתח 40, 56 וכו' וע' כתב, ספרות.
 יציאת מצרים 26, 296 (תוספות)
 ירדן 22, 30 וכו'
 ירובעל ע' גדעון
 ירושלים 20, 35, 77 וכו', 93 וכו', 212,
 240 וכו', 295 (תוספות)
 ישוע בן יוצדק 237 וכו', 243
 ישמעאל בן נתניה 215
 ישעיהו 161, 183, 189 וכו'
 ישעיהו השני - 161 (הערה), 232 וכו', 244.
- כ.**
- כהן גדול 243 וכו', 258, 268
 כהנים 149, 153, 223, 246 וכו', ועי'
 לויים, מקדש, פולחן
 כורש 231 וכו', 236
 כותים ע' שומרונים
 כלכלה 49, 92, 143 וכו', 245, 271, ועי'
 מסחר, עבודת ארמה, עיר
 כמוש 84, 96, 112, 121
 כנסת הנדולה 269 וכו'
 כנען 19, 22 וכו', 30 וכו', 48 (תרבות),
 293 (תוספות)
 כרונוולוגיא 294 וכו' (תוספות)
 כרמל 30, 116
 כרתים 43
 כתב 19, 48, 53, 163 וכו', ועי' לשון
 כתבי היתדות 19 (הערה), 53, 164
 כתבי הקדש ע' נביאים, ספרות, תורה
 כתובים 282, 291.
- ל.**
- לאומיות 199, 208, 224, 234
 לבנון 30, 93, 231
 לוח השנה 272
 לוי - שבט 28, 36, 39
 לויים 36, 105, 119, 149, 154, 246, 253
- מ.**
 מבול 170
 מגדו 38, 203
 מדבר 25
 מדי 201, 231, 260
 מדין, מדינים 23, 32, 40, ועי' קיני
 מואב 23, 32, 40, 80 וכו', 112, 121, 132
 מולך (מלכם) 96
 מוסר 277, 289, ועי' דברים, משפחה,
 נרים, עבדות, משלים, חכמה
 מוסר היהדות 158, 174, 190, 198 וכו',
 277, ועי' נבואה
 מועדי אלי עי' בית הכנסת
 מיכה 163, 190, 194, 206
 מיכה בן ימלה 120
 מילה 43 (הערה), 154, ועי' ברית
 מישע 112, 121 (הכתובת)
 מיתולוגיה 168 וכו'
 מלאכי - הנביא 246
 מלחמות יהודה, ספר, 34, 79, 165
 מלך, מלכות 46 וכו', 96, 150, 243
 מלכות יהודה 101, 106, 160, 179, 214
 (חורבן) 226
 מלכות ישראל 101, 106 וכו', 135 וכו',
 140 (חורבן), 226
 מלכים, ספר עי' היסטוריוגרפיה במקרא
 מנחם, מלך 35
 מנשה, מלך 192 וכו'
 מסחר 91, 119, 145, 225, 259, 271
 מעשה בראשית 167, 169 וכו'
 מצפה 45, 215
 מצרים 18 וכו', 25, 36, 91, 97, 107 וכו' 185
 וכו', 202, 215, 262 וכו', 296 (תוספות)
 מקדש 93, 214 (חורבן), 240 (בית שני),
 ועי' כהנים, לויים, פולחן, קרבנות, תהלים

- מראדך בלאדן 185
 מרדכי 260
 משה (תורת משה) 27, 174, 198, 247 וכי',
 274, ועי' תורה
 משיחיות 89, 190, 233, ועי' נביאות
 משלים 95, 191, 289 וכי'
 משנה תורה עי' דברים ספר
 משפחה, 147 וכי' ועי' אשה, כלכלה
 משפט 149, ועי' ספר הברית, ברית,
 עשרת הדברות, דברים, המורפי, תרבות,
 מקרא, תורה.
נ.
 נבואה 103, 156, 189, 198, 205, ועי'
 אלהים, משיחיות, דת.
 נבווראדן 214 וכי'
 נכוכרנאצר 208 וכי'
 נבונר 281, 285
 נביאים, 45, 114, 119, 133, 156, 189,
 205 וכי', 227, 241
 נרב, מלך, 108
 נוב 66 וכי'
 נודדים 16, 22, 25, 61
 נזירים 114
 נח 176
 נחום 207
 נחמיה 249 וכי'
 נינוה 135, 195, 207, 282
 נשואי תערובת 244 וכי'
 נתן הנביא 82 וכי', 157.
ס.
 סדום 295 (תוספות)
 סוכות 55, 144, 153, 275
 סונה 262
 סופרים 165, 197, 228, 247, 269 וכי'
 סוריא 17, ועי' ארם
 סטטיסטיקא 83, 287
 סיני 28, 117
 סנבלט, 250 וכי'
 סנחריב 185, וכי'
 סגד הברית 28, 50 וכי', 143, 197, 298
 (תוספות)
 סגד כהנים, עי' ויקרא
 ספרות 166, 191, 227 וכי', 274, ועי'
 היסטוריוגרפיה, כתובים, לשון, משלים,
 נביאים, תורה
 ספרי שופטים, שמואל, מלכים, עי' היסטוריו-
 גרפיה במקרא,
 סקיתים 195
 סרגון הראשון 17
 סרגון השני 140
ע.
 עברות 51, 148, 198, 212, 252
 עבודת ארמה 49, 55, 143, וכי'
 עבודת אלהים עי' פולחן
 עבר הירדן 30 וכי', ועי' גלעד
 עברים 21 וכי', 25 וכי', 32, 293 וכי'
 עדה 109, 226 וכי'
 עובדיה, נביא, 281
 עזיהו 130
 עזה 43
 עזרא 247 וכי'
 עזריה עי' עזריה
 עין דאר (בעלת אוז) 72
 עיר ותרבות העיר 49, 146, ועי' ירושלים
 כלכלה, מסחר, שומרון
 עכו 20
 עלי 44
 עמון 24, 32, 40, 47, 80, 132, 215, 239
 עמוס 132 וכי', 158
 עמלק 41, 63 וכי'
 עמרי 110 וכי'
 עציון נבר עי' אילת
 ערב 92, 110
 עשו עי' אדום
 עשרת הדברות 27, 52, 165, 174 ועי'
 סיני

ר.

ראש השנה 276, 272
 רחבעם 104 וכו'
 רכבים 114, 124
 רעמסס השני 21, 26, 297 (תוספות)
 ש.
 שאול 46, וכו', 73
 שבעות 144, 153, 275
 שבטי ישראל 21, 38 וכו',
 שבע בן בכרי 87
 שבת 144, 226, 254, 276
 שומרון 111 וכו', 140 (חורבן) ועי' מלכות
 ישראל
 שומרונים 142, 239 וכו', 254
 שופטים ספר, עי' היסטוריוגרפיה במקרא
 שופטים (תקופה) 87
 שושן 250, 260
 שיבת ציון 239 וכו'
 שילה 39, 44, 56, 206
 שישק 104, 107
 שכם 41, 104, 255
 שלוח, כתובת 165, 184
 שלום, עי' יהואחז מלך יהודה
 שלטון בית 269
 שלמה המלך 88 וכו', 289 (משלי)
 שלמנאכר השני 118, 128
 שלמנאכר החמישי 140
 שמואל 46, 67, וכו', 156, ועי' היסטוריוגרפיה
 במקרא
 שמואל, ספר, עי' היסטוריוגרפיה במקרא
 שמות 41, 53, 113, 155 (הערה) 265, 269
 שמיטה 145, 253
 שמיים 16, 163, 172
 שטעי בן גרא 86
 שמעיה הנביא 105
 שמשון הגבור 43
 ששכצר 237 וכו'

עשתורת 53, 96, 113, 152, ועי' אשרה
 עתליה 119, 125

פ.

פול עי' תגלת פלאכר
 פולחן 53 וכו', 93, 106, 152 וכו'
 263, 276, ועי' במות, כהנים, לויים.
 מקדש
 פורים 260
 פחה 238 וכו'
 פילוסופיה דתית 286 וכו'
 פיניקיא עי' צור וצידון
 פלשתים 32, 42, 63 וכו', 125, 140
 פסח 55, 144, 153, 275
 פפיירין 263
 פקה, מלך 137
 פקחיה, מלך 137
 פרס 222, 231, 239 וכו'

צ.

צבא 63, 82, 150
 צדוק, בני צדוק 78, 91, 243, וכו'
 צדקיה 62 וכו'
 צור וצידון 17, 32, 81, 91, 111 וכו',
 137, 140
 צידון עי' צור וצידון
 ציון 78
 צפניה 195

ק.

קדושה 246, 275
 קדש 29
 קהל עי' עדה
 קיני 28, 32, 34, 88
 קמביו 241, 263
 קרבנות 57, 64, 158, 240, 276, ועי'
 פולחן, כהנים, לויים, מקדש

ת.

תנלת פלאסר 136 וכו'
 תהלים 89, 190, 283 וכו'
 תורה 166, 274, וכו', 302 (תוספות)
 תורה שבע"פ 270
 תורת כהנים ע"י ויקרא
 תותמוש הראשון 18
 תותמוש השלישי 19, 26

תחפנחס 216

תל אל אטרנה 19, 293 וכו' (תוספות)
 תענך 38, 49, 55
 תפוצות ישראל, ע"י גולה
 תפלה 270, 273 וע"י תהלים, בית הכנסת
 תרבות 48 וכו', 143 וכו', 271 וכו'
 תרהקה 188
 תרפים 55

[Faint bleed-through text from the reverse side of the page, including words like 'תורה', 'תורה שבע"פ', 'תורת כהנים', 'תותמוש', 'תחפנחס', 'תל אל אטרנה', 'תענך', 'תפוצות ישראל', 'תפלה', 'תרבות', 'תרהקה', 'תרפים', 'תנלת פלאסר', 'תהלים', 'תורה', 'תורה שבע"פ', 'תורת כהנים', 'תותמוש הראשון', 'תותמוש השלישי']